

TAST BARE TIJD

CULTUURHISTORISCHE ATLAS
VAN DE PROVINCIE UTRECHT

2.0

Roland Blijdenstijn

Inhoudsopgave

Woord vooraf · 5

Inleiding · 8

10

Provincie Utrecht

Utrecht gesticht · 12

Voorgeschiedenis · 12

Provincie en gemeenten · 14

Grens met Gelderland · 14

Grens met Holland · 16

Van heerlijke gerechten naar burgerlijke gemeenten · 19

Waterschappen · 23

Hoogheemraadschappen en grootwaterschappen als dijkbewakers · 23

Waterschappen voor waterbeheersing · 25

Voorbeeld waterschap Gerverscop · 25

Fusiegolven · 27

Nederzettingen · 28

Middeleeuwse steden · 28

Dorpen, vlekken, gehuchten of buurtschappen · 39

Kerktorens · 42

44

Infrastructuur

Waterwegen · 46

Turfvaarten, griften en wijken · 48

Trekvaarten en jaagpaden · 49

Nederrijn en Lek · 49

Kromme Rijn · 50

Oude Rijn, Leidsche Rijn en Vaartsche Rijn · 52

Vecht · 54

Keulse Vaart-Amsterdam-Rijnkanaal en Lekkanaal · 55

Landwegen · 60

Landwegen voor 1600 · 61

Dubbelwegen en sporenbundels · 62

Heerwegen · 63

Hessenwegen · 64

Postwegen · 67

Eerste rijkswegenplan van 1821 · 67

Tolwegen · 68

Verbetering van het interlokale wegennet · 68

Provinciale wegen · 69

Fietspaden en wandelroutes · 71

Autosnelwegen · 72

Spoorwegen · 77

Amsterdam-Abcoude-Utrecht-Arnhem · 78

Utrecht-Woerden-Rotterdam, Woerden-Harmelen-Breukelen en Woerden-Leiden · 78

Utrecht-Culemborg-Den Bosch · 78

Amsterdam-Baarn-Amersfoort-Zutphen · 79

Utrecht-Hilversum en Utrecht-Amersfoort-Zwolle-Kampen · 81

Buurtspoorwegen · 81

Haarlemmermeerlijnen · 81

Amersfoort-Rhenen-Kesteren · 82

Tramlijnen · 82

Nutsvoorzieningen · 83

Stadsgas · 83

Drinkwater · 84

Elektriciteit · 85

Radio en televisie · 87

88

Militair erfgoed

Romeinse Limes

de grens ontsloten · 90

Karakteristiek · 90

Geschiedenis · 94

Inrichting: bewaakte transportader · 97

Ligging: van *Levefanum* naar *Laurium* · 98

Grebbeinie

van voorpost naar Valleistelling · 101

Geschiedenis · 102

Ligging: tussen Zuiderzee en Nederrijn · 110

Inrichting: liniewal en keerkaden · 110

Grebbeinie nu · 113

Oude Hollandse Waterlinie **cordon voor Holland** • 114

De Utrechtse Linie • 114
Rampjaar 1672: waterlinie in werking • 117
Provisorische waterlinie 1673-1700 • 117
'Nieu geconcipeerde waterlinie' 1700-1750 • 121
Laatste verbeteringen 1787-1796 • 122

Nieuwe Hollandse Waterlinie **verdediging tegen de vorige oorlog** • 124

Geschiedenis • 125
Inrichting: forten langs een waterlijn • 132
Waterlinie wordt werelderfgoed • 138

Stelling van Amsterdam **nationaal reduit rond de hoofdstad** • 139

Besluit tot ringstelling in 1874 • 140
Zuidfront in aanleg 1883-1911 • 140
Vesting Holland 1922 • 141
Van declassering naar UNESCO-status • 141

Kampementen op de Heuvelrug **oefenen en uitvinden** • 143

Camp d'Utrecht en de Pyramide van Austerlitz • 145
Het Kamp van Zeist • 147
Geniekamp en oefenterreinen Leusderheide en Vlasakkers • 147
Belgenkampen • 149
Franse vluchtelingen en een Duitser • 149
Vliegkamp Soesterberg 1910-1940 • 149
Fliegerhorst 1940-1945 • 150
NAVO-vliegbasis 1951-1994 • 151
Park Vliegbasis Soesterberg 2014 • 153
Kamp Amersfoort, oefening in gedenken • 153

154

Kastelen en buitenplaatsen

Kastelen en kasteelplaatsen • 156

Wat is een kasteel? • 156
Afbraak, herbouw en nieuwbouw • 156
Kasteelplaatsen • 157
Ridderhofsteden • 158
Kasteeltypologie • 160
Ligging in het landschap • 163

Historische buitenplaatsen • 167

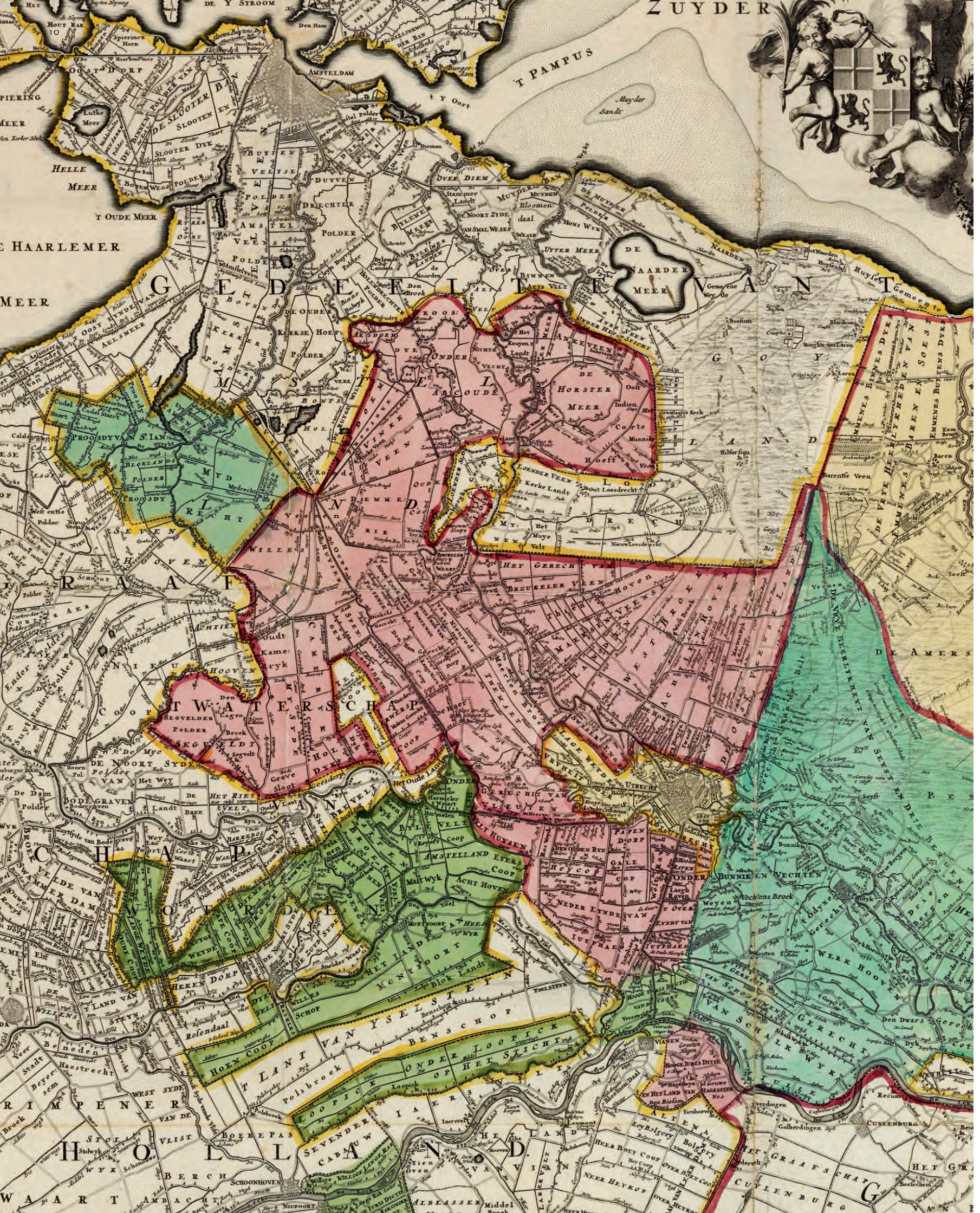
Wat is een historische buitenplaats? • 168
De Utrechtse buitenplaatsbiotoop • 169
Negen buitenplaatszones • 171

192

Deelgebieden

- 1 Utrechtse Heuvelrug**
dwaalspoor onder de groene deken • 198
- 2 Kromme Rijn en Langbroek**
land van overgangen • 234
- 3 Oude Rijn**
een dynamisch oud land • 264
- 4 De Vecht**
een streek van handel en vertier • 288
- 5 Nederrijn en Lek**
stromen door de tijd • 306
- 6 Lopikerwaard, Schalkwijk en Vianen**
middeleeuwse lijnen als maat • 322
- 7 De Venen**
een geschiedenis van landinrichting • 346
- 8 Vechtplassen**
het lange land • 364
- 9 Eemland**
het lege land • 378
- 10 Gelderse Vallei**
van griften, graven en bisschoppen • 398

Verklarende woordenlijst • 416
Bibliografie • 418
Register van toponiemen • 422
Verantwoording illustraties • 431
Colofon • 432

ULTRAJECTINÆ,

quam jussu Nob: hujus
 Dominij Ordinum Emensus est
 BERNARDUS du ROY Geometra,
 et in lucem edidit NICOL. VISSCHER,
 cum Privilegio Duxor: et Nob:
 Ordinum Fœderat: Belgii.

Twee Uren Gaans.

Twee gemene Duytsche Mylen van 12 in een Graad.

1

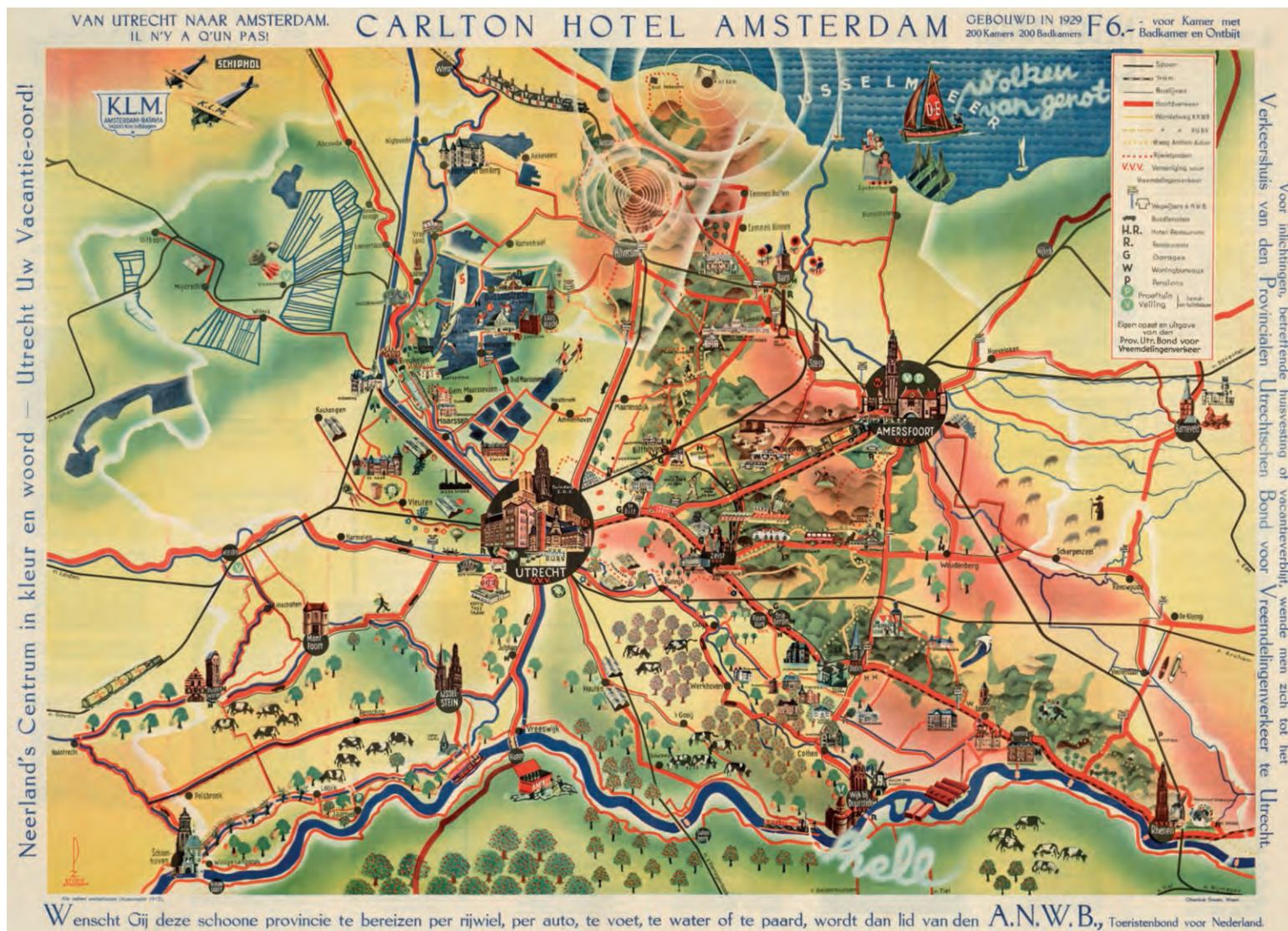
Provincie Utrecht

Een boek over de provincie Utrecht kan niet zonder een verhaal over de stichting en de ontwikkeling van deze oude bestuurslaag. De datum 17 mei 1375, waarop bisschop Arnold II van Horne de Stichtse Landbrief ondertekent, wordt beschouwd als het begin van de provincie Utrecht. Aan de hand van een serie kaartjes is te volgen hoe het uitgestrekte grondgebied van Het Sticht door oorlogen en machtspolitiek met Holland en Gelderland voortdurend krimpt en hoe de uiterst grillige grenzen later weer enigszins worden rechtgetrokken.

Een nog oudere bestuurslaag is die van waterschappen. Al in 1323 werd het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams opgericht. Waterschappen waakten over de dijken en zorgden met honderden poldermolens voor het waterbeheer. Nog in 1970 waren er 126 waterschappen binnen de provinciale grenzen, nu zijn dat er drie. Schaalvergroting is ook bij de gemeenten waar te nemen. In 1795 was de provincie in 222 gerechten verdeeld, sinds 2011 tellen we 26 gemeenten. Restanten van de oude gerechtsgrenzen vinden we hier en daar nog terug.

Nieuw is een hoofdstuk over nederzettingen. Voor de typering van middeleeuwse steden en dorpen is zoveel mogelijk aangesloten bij de indeling uit de *Atlas van de verstedelijking in Nederland* (2014). Het accent ligt op de invloed van elementen als dijken, rivieren en oudere ontginningen op de vorm van de middeleeuwse stad. Latere 19de- en 20ste-eeuwse uitbreidingen vallen buiten het bestek van deze uitgave. Wel zijn de nieuw gestichte dorpen beschreven, inclusief spoor dorpen uit een recentere periode.

Tot slot worden op een kaartje de kerkstichtingen weergegeven, waarbij wordt ingegaan op de rol van de kerktorens als oriëntatiepunten in het landschap, hun historisch belang voor de landmeetkunde en hun betekenis als zichtpunt voor vele buitenplaatsen met hun lanenstelsels.

Boven • Utrecht, hart van Nederland. Toeristenkaart van de provincie Utrecht uit 1932.

Rechts • Hulde aan de vijf steden van de provincie Utrecht en aan de meest vooraanstaande geslachten met de zegels van de kapittels aan de Stichtse landbrief van 1375. Ontwerp en tekst uit 1671 van Everard Meyster.

UTRECHT GESTICHT

De provincie Utrecht bestaat als bestuurlijke eenheid ruim zeven eeuwen langer dan de Nederlandse staat. De Stichtse Landbrief die bisschop Arnold II van Horne op 17 mei 1375 ondertekende betekende het begin van de provincie Utrecht. De bisschop zou voortaan alleen met toestemming van de standen oorlog mogen voeren en belasting mogen heffen. Voor belangrijke functies mochten alleen personen uit het Nedersticht gekozen worden. De standen, de latere Staten van Utrecht en de huidige Provinciale Staten, bestonden uit vertegenwoordigers van de geestelijkheid, de ridderschap en de vijf steden. Destijds waren dat naast Utrecht en Amersfoort ook Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort. De stad Utrecht had de meeste invloed en van de overige steden waren alleen Amersfoort en Rhenen belangrijk. De dorpen hadden geen enkele invloed. Zij behoorden tot het platteland, dat door de ridderschap werd vertegenwoordigd.

Van enig landsheerlijk gezag van de bisschop was ten tijde van de Stichtse Landbrief al nauwelijks meer sprake. Geteisterd door

een zware schuldenlast kon bisschop Hendrik van Beieren in 1528 niet anders dan zijn wereldlijk gezag overdragen aan de opdragende Habsburgse vorst, keizer Karel V. Bij zijn troonafstand in 1555 werden de Habsburgse Nederlanden of de Zeventien Provinciën tot een staatkundig geheel gesmeed, ongeveer de huidige Benelux. Utrecht heette toen een heerlijkheid. Als gewestelijk bestuurder stelde Karel V een stadhouder aan. Holland en Utrecht kregen één stadhouder. De eerste was Willem van Oranje. Met de Vrede van Münster in 1648 werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden officieel erkend als zelfstandige natie. Na de Franse tijd (1795-1813) gaat de provincie Utrecht in 1815 deel uitmaken van het nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.

VOORGESCHIEDENIS

Geldnood was het motief van de bisschop om concessies te doen aan de machtige partijen in het Nedersticht, in ruil voor kredieten. De Utrechtse bisschop was niet alleen geestelijk leider, maar hij

'Fraaye riviergezigten zijn te genieten van het balkon van het witte veerhuis en van den koepel op den hoogen steenen muur, tegenover het logement van Van Brummelen. 't Is daar heerlijk zitten in den stillen morgen of in den kalmen avondstond, terwijl de scheepjes met uitgespannen zeilen langzaam afdrijven, of de sterke stoomboot een gansche vloot of een reusachtig houtvlot stroomopwaarts sleept, en de heuvels van Amerongen blaauwen in de verte, de groene Betuwe met hare torens en dijken en boomgroepen en uiterwaarden zich voor ons uitbreidt.'

Uit: J. Craandijk, Wandelingen door Nederland, Haarlem 1888, p. 264.

Infrastructuur

In deze herziene uitgave wordt extra aandacht geschonken aan de historische infrastructuur van de provincie Utrecht. Het is een onderwerp dat de laatste jaren meer in de belangstelling is komen te staan. Omdat infrastructuur al gauw een boven-lokaal karakter heeft is het een typisch provinciaal aandachtsgebied.

De provinciale overheid heeft altijd een rol gespeeld in de aanleg en onderhoud van landwegen en waterwegen, aanvankelijk nog bescheiden met een enkele subsidie en verordening. Na 1815 leunde ze eerst op de expertise van Rijkswaterstaat, maar na de oprichting van de Provinciale Waterstaat in 1882 werd het een volledige provinciale taak.

Onder infrastructuur verstaan we meer dan alleen land- en vaarwegen. Uiteraard komen ook de aanleg van de spoorwegen, van de typisch Utrechtse lokaal-spoorwegen en van de tramlijnen aan bod.

Ten slotte wordt aandacht gegeven aan de nutsvoorzieningen, die eind 19de eeuw als particuliere initiatieven opkwamen en die vervolgens door de lokale overheden verder werden ontwikkeld en onder provinciale vlag gereorganiseerd werden. We praten niet alleen over de drinkwaterleiding met zijn markante, inmiddels overbodige watertorens, maar ook over de verdwenen stedelijke gasbedrijven en de elektriciteitsvoorziening met hun kenmerkende hoogspanningsmasten en de fraai vormgegeven transformatorhuisjes van weleer. Windturbines als iconen van de nieuwe energievoorziening bewaren we voor een toekomstige publicatie.

Koninklijke Wachtkamer en toilet kreeg, uiteraard op kosten van de HIJSM. Toen Hendrik ook nog een eigen spoorafkapping naar Soestdijk eiste, greep Willem III in. Het zou ongepast zijn dat zijn broer een eigen spoorlijn kreeg, terwijl hij dat op Het Loo in Apeldoorn niet eens had! In Amersfoort trok de nieuwe lijn veel industrie aan. De HIJSM verplaatste haar spoorwegwerkplaatsen van Haarlem naar Amersfoort.

Utrecht-Hilversum en Utrecht-Amersfoort-Zwolle-Kampen

Gelijktijdig met de Oosterspoorweg kwam ook zijtak van Hilversum naar Utrecht-Maliebaan (en later naar Utrecht-Lunetten) tot stand, met een station in Maartensdijk. Deze zeer snel op particulier initiatief aangelegde lijn, die ook aansluiting gaf op de Staatspoorlijn naar Boxtel, was een groot succes en al snel kwamen er in 1885 zes haltes bij, waarvan Hollandsche Rading als enige nog bestaat. Bij de elektrificatie van de lijn koos ingenieur J.L.A. Cupeus van de NS in 1938 voor gewapend betonnen bovenleidingportalen. Reden voor deze zuinige uitvoering was de te verwachten metaalschaarste door de oorlogsdreiging. Vanaf 1941 werden de in Leiden geprefabriceerde segmenten ter plaatse als spitsbogen gemonteerd, in totaal 188 portalen. Uiteindelijk bleken de kosten hoger te zijn dan voor stalen constructies, maar ze voldoen nog en zo bezitten we in de provincie een bijzonder spoorwegmonument.

In 1863 hadden voortvarende particulieren al een 'kortsluiting' tussen Utrecht over Amersfoort naar Zwolle weten te realiseren. Hiervoor was de Nederlandsche Centraal Spoorweg Maatschappij (NCS) opgericht. In 1865 werd Kampen bereikt. Uit zuinigheidsoverwegingen van de Franse aannemers werd het tracé niet door plaatsen als Bunnik, Zeist en Soesterberg geprojecteerd, maar meer naar het noorden omgeleid, zodat de dure hoogtevverschillen vermeden werden. Dankzij dit tracé konden de forenzendorpen Bilthoven, Den Dolder en Soestduinen ontstaan. Dat hier stations kwamen was geen vanzelfsprekendheid, want de NCS zette aanvankelijk in op lange afstandsverkeer met een beperkt aantal stations. Zo was station Bilthoven te danken aan jonkheer H. van den Bosch, bewoner van Jagtlust. Hij was bereid gratis grond voor het station af te staan, zijn aandelenpakket in de NCS met twintigduizend gulden te verhogen en nog eens tweeduizend gulden schadeloosstelling te betalen als hier maar iedere dag twee treinen zouden stoppen. Pas nadat in 1895 het enkelspoor had plaatsgemaakt voor dubbelspoor kreeg Den Dolder een halte, die in 1912-1914 uitgroeide tot een station met een middenperron.

Buurtspoorwegen

Door deze snel opkomende villaplaatsen op de Heuvelrug ging de NCS zich rond de eeuwwisseling toeleggen op de aanleg van buurtspoorwegen. Een eerste forenzenlijn werd in 1898 aangelegd door de Utrechtsche Locaalspoorweg Maatschappij (ULS), die Baarn via Soestdijk (paleis), Soest en Soestduinen met Den Dolder verbond, aansluitend aan de NCS-lijn naar Utrecht. In Baarn kwam tussen het fraaie art nouveau kopstation van de ULS en de Oosterspoorweg geen aansluiting wegens concurrentie tussen beide maatschappijen. Vervolgens opende de Nederlandsche Buurtspoorweg Maatschappij (NBM) een tweede lokaallijn in 1901, lopend van Bilthoven via Huis ter Heide naar Zeist. Om het Panbos te sparen kreeg dit lijntje een gebogen beloop met een halte in het nieuwe villapark

Boven • Spectaculaire verplaatsing van het spoorwegstation te Houten, augustus 2007.

Onder • Gewapend betonnen bovenleidingportalen uit 1938 van de spoorlijn Utrecht-Hilversum. De gebogen spanten zijn bewust opengewerkt om 'tunnelvisie' van de machinist te voorkomen.

Links • Spoor- en Tramwegenkaart van Nederland bijgewerkt tot april 1894.

Bosch en Duin. Het werd geen groot succes vanwege de te grote omweg ten opzichte van de straatweg naar Utrecht en sluiting volgde in 1941. Na 1972 is ook het spoor opgebroken. Eind jaren dertig veranderde de NBM in een regionale busmaatschappij.

Haarlemmermeerlijnen

Na droogmaking van de Haarlemmermeer bestonden in 1864 plannen om Haarlem via Breukelen met Utrecht te verbinden. Hiertoe werd uiteindelijk in 1898 de Hollandsche Electricche Spoorweg Maatschappij (HESM) opgericht, maar door manipulaties kwamen de aandelen in bezit van de HIJSM, die de exploitatie overnam. Vanaf Aalsmeer kwam in 1915 een lokaallijn over de Amstel bij Uithoorn, om via een bochtig tracé met stations in Mijdrecht, Wilnis en Vinkeveen, niet in Breukelen, maar in Nieuwersluis aan te sluiten

Het beleg van
WOERDE.

1. Het Slot. 3. Kruisshans. 5. De Fokkaerts van Augsburgs leger. 7. Geldersche kaade. 9. Kaameryks Sluis.
 2. Nieuwe dyk. 4. Nieuwerbrughsche Schans. 6. Sekveldt. 8. Kaameryk. 10. Linschooten.

Militair erfgoed

De provincie Utrecht bezit niet minder dan vijf verdedigingslijnes: de Romeinse Limes, de Grebbelinie, de Oude Hollandse Waterlinie, de Nieuwe Hollandse Waterlinie en het zuidelijk deel van de Stelling van Amsterdam. Deze verdedigingslijnes hebben een centraal aangestuurde ontstaansgeschiedenis met ieder een eigen karakteristiek. Geen enkele linie beperkt zich uitsluitend tot het Utrechtse grondgebied. Zelfs de Grebbelinie reikt verder, de Betuwe in. Deze militaire verdedigingslijnes zijn geënt op de Utrechtse bodemgesteldheid en hebben gebruik gemaakt van het bestaande reliëf en het eronder liggende cultuurlandschap. Sterker nog, het inundatiesysteem van deze waterlijnes is gebaseerd op het middeleeuwse ontginningspatroon en de waterbeheersing, alleen werd de beheersing van het drooghouden omgedraaid in de beheersing van het gecontroleerd onder water zetten.

Militair erfgoed van een andere orde is te vinden op het centrale deel van de Utrechtse Heuvelrug. Hier strekt zich een van de grootste militaire oefenterreinen van ons land uit. Ruim twee eeuwen hebben er Franse, Nederlandse, Duitse en Amerikaanse militairen geoefend en gekampeerd. Denk aan het Frans-Bataafse kamp bij Austerlitz, het Kamp van Zeist, de Leusderhei en de Vlasakkers. Uiteraard wordt ook de vliegbasis Soesterberg besproken, bakermat van onze luchtmacht. Na een kabinetsbesluit in 2006 tot opheffing van de basis is het terrein omgevormd tot het Park Vliegbasis Soesterberg. Eind 2014 kon het park voor het publiek geopend worden, samen met het nieuwe Nationaal Militair Museum.

Tot slot mogen de Erebegraafplaats op de Grebbeberg en het Kamp Amersfoort, gedenkplaatsen van de Tweede Wereldoorlog, niet vergeten worden.

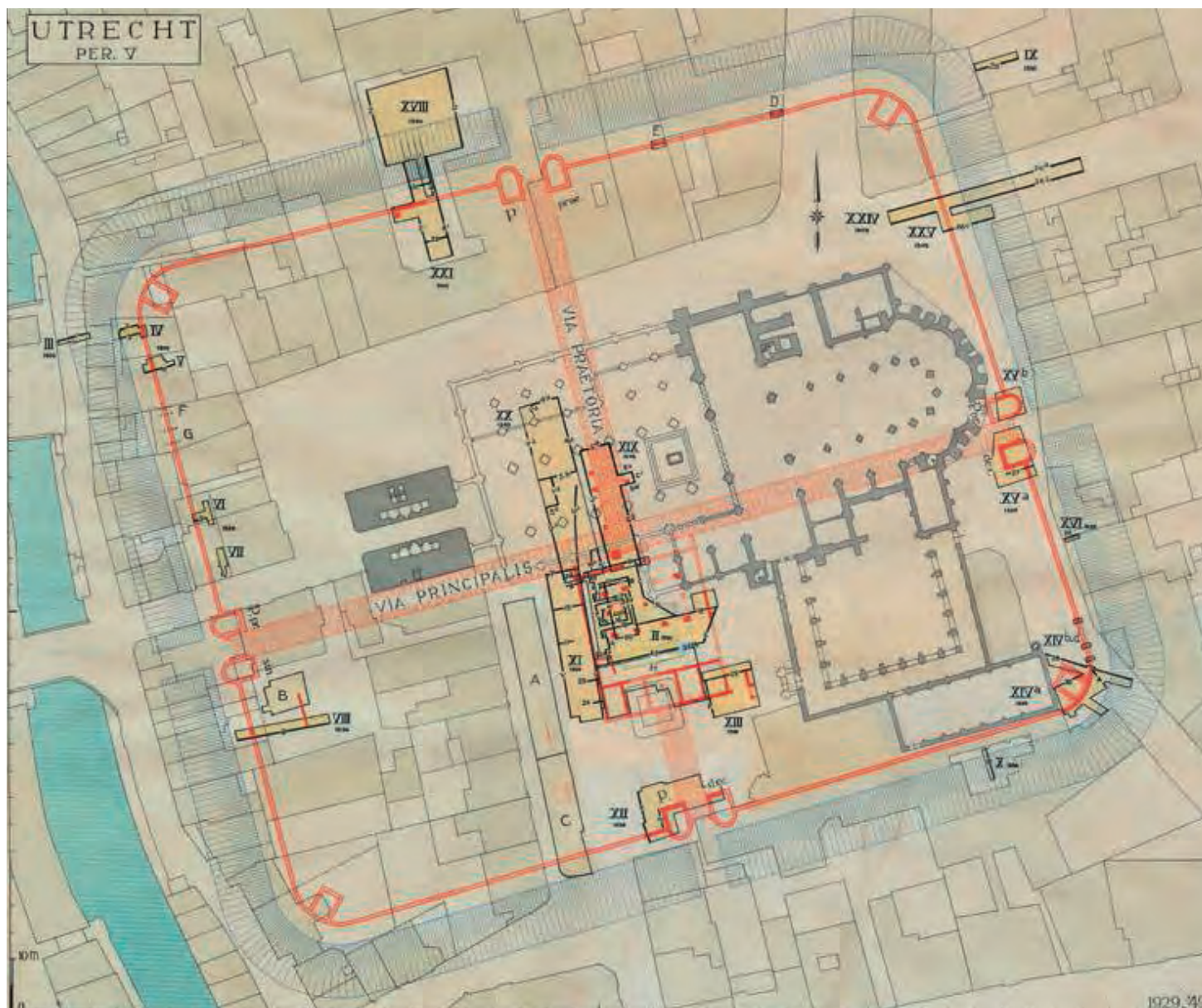
Bij het beleg van Woerden in 1575 wordt gebruikgemaakt van inundaties en is de stand omringd door schansen. Op de voorgrond het Spaanse leger dat door het dorpje Kamerik trekt.

11. Vossen schans .
12. Pytaanenschan .

13. Kromvyker schans .
14. Woerder schans .

15. Kattenbroeker dyk .
16. De Ryn .

Tekening van het Domplein door archeoloog A.E. van Giffen uit 1949, waarop recentelijk de opgravingen tot en met 2013 zijn ingetekend. In rood zijn de contouren van het *castellum* aangegeven.

Rijn, draagt bij aan onze gedetailleerde kennis over de Limesweg. Het bewijst dat de Romeinen een veiliger alternatief achter de Oude Rijn hebben opgezocht, net zoals zij dat in het Kromme Rijngebied lijken te hebben gedaan. Ter hoogte van Harmelen raken we het zicht op de weg weer kwijt. Misschien hebben de Romeinen de meander van de Oude Rijn in polder Breeveld afgesneden om recht door te lopen naar hun volgende *castellum Laurium* in het centrum van het huidige Woerden. Misschien ligt de weg wel onder een oud voetpad dat nog op 18de-eeuwse kaarten is te zien.

De concentratie van bewoning en andere activiteiten gerelateerd aan de Limes is het hoogst in het Kromme Rijngebied. Daar boden oudere, brede stroomruggen goede mogelijkheden voor bewoning. Tussen Vechten en Wijk bij Duurstede liggen vele tientallen archeologische vindplaatsen uit de Romeinse tijd. In de eerste eeuwen na Christus bestond hier waarschijnlijk een vrijwel aaneengesloten gecultiveerd landschap, dat zich tot tien kilometer ten zuiden van de Kromme Rijn uitstrekte. Het gebied maakte deel uit van het

noordwestelijke deel van de *civitas Batavorum*, een bestuurlijke eenheid waarvan de exacte omvang en begrenzing niet bekend is, maar die zich in elk geval tot aan Utrecht zal hebben uitgestrekt. Onder de Bataafse bevolking werden structureel manschappen gerekruteerd als een vorm van belastingbijdrage (tribuut).

Het achterland specialiseerde zich hier dan ook niet in gewassen, zoals in de zuidelijkere 'villalandschappen' gebruikelijk was, maar in het fokken van runderen en paarden, die gretig aftrek vonden bij het leger. Bij Houten lag mogelijk een regionaal centrum, al kan het ook goed mogelijk zijn dat deze functie werd vervuld door de kampdorpen bij *Fectio* en *Levesanum*. Ten westen van Utrecht is de zone smaller, omdat de Rijn hier ingeklemd ligt tussen uitgestrekte veenmoerassen.

Grebbelinie

van voorpost naar Valleistelling

De Grebbelinie is een in noord-zuidrichting lopende verdedigingslinie in de Gelderse Vallei tussen de Nederrijn en het Eemmeer. Het is een waterlinie die in de tweede helft van de 18de eeuw is aangelegd ter verdediging tegen de vijand uit het oosten. Kort voor de hevige gevechten begin mei 1940 is de linie nog verbeterd met meer dan honderd betonnen kazematten, talrijke veldversterkingen en loopgraven. Na de opheffing als verdedigingslinie in 1951 zijn delen van de liniewal afgegraven en de aardwerken overwoekerd. De belangrijkste sluisen zijn nog aanwezig en gerestaureerd. Een enkel aardwerk is gereconstrueerd. Tegenwoordig manifesteert de

'Wat baat hier persoonlijke moed. 't Is een stomme, wrede machinedood, waaraan men weerloos is overgeven. Wat al verhalen doen de ronde! Verhalen van onstuimige dapperheid, grote koelbloedigheid, maar ook van misdadige zorgeloosheid en lafhartigheid naast duivels verraad. Wat is er aan den Grebbeberg gevochten. "Teufelsberg" noemden de Duitsers hem.'

H.O.B. Blijdenstijn, directeur kweekschool te Amersfoort, *Dagboek*, 18 mei 1940

Oude Hollandse Waterlinie

cordon voor Holland

De Oude Hollandse Waterlinie ligt tussen de voormalige Zuiderzee (Muiden) en de Biesbosch (Gorinchem). Het Utrechtse deel bevindt ten oosten van de veenriviertjes het Gein, de Amstel, de Kromme Mijdrecht en de Meije en beslaat het westelijke deel van de Lopikerwaard. Deze waterlinie is vooral een vestinglinie, gericht op de verdediging van Holland. In het Utrechtse deel gaat het om de vestingsteden Nieuwersluis, Oudewater en Woerden. Tijdens het rampjaar 1672 werd de Oude Hollandse Waterlinie geheel op Hollands grondgebied aangelegd. Aanvankelijk was het een snel geïmproviseerde waterlinie, maar vanaf omstreeks 1700 kwam er een meer planmatige aanpak, waarbij de snelheid van de uitvoering afhankelijk was van de mate van dreiging. Gedurende de 18de eeuw is er met horten en stoten aan deze waterlinie gewerkt, die op Utrechts grondgebied werd uitgebouwd met spaarzame aardwerken en kadeverhogingen. Slechts een enkel aardwerk resteert in afgegraven toestand, zoals de Linie van Linschoten en de nu bijna onzichtbare Linie De Pleit.

In de Oude Hollandse Waterlinie is meerdere malen zwaar gevochten. Deze linie mag zich dan in het Utrechtse fysiek nauwelijks manifesteren, het verhaal erachter is des te interessanter.

De Utrechtse Linie

Desastreus was de belegering en inname van Woerden en Oudewater in 1575 door Spaanse troepen. Tijdens de Unie van Utrecht in 1579 werd dan ook besloten om een gemeenschappelijke defensie te gaan voeren tegen de Spanjaarden. Voor de jonge Republiek betekende dit het begin van een ware militaire revolutie: de opbouw van een permanent beroepsleger, de ontwikkeling van een wapenstandaardisatie en de aanleg van fortificaties. Adriaen Anthonisz werd als Eerste Superintendent van de Fortificatiën benoemd. Onder zijn regiem kregen vele steden, waaronder Utrecht (1577/1784), Amersfoort (1594) en Wijk bij Duurstede (1589) nieuwe vestingwerken. Nadat het Staatse leger in 1585 bij Amerongen een neder-

Boven • Slag bij de sluis van Vreeswijk op 23 juni 1585, door Frans Hogenberg.

Links • Toen de Pruisische troepen in 1787 de Vecht bereikten was Amsterdam het laatste steunpunt van de patriotten. Officieren van 'de gewapende schutterijen en burgercorpsen' houden krijgsraad rond een kaart, waar plaatsnamen als Utrecht, Westbroek en Loenen op te zien zijn.

laag tegen de Spanjaarden leed (2.500 doden), werd de sluis bij Vreeswijk geopend om de omliggende landen te inunderen. Om een Utrechtse waterlinie te realiseren, werkte prins Maurits in 1589 samen met de Staten van Holland en Utrecht het eerste plan uit 'tot defentie van het Neder-Sticht ende Hollandt': een waterlinie tussen Muiden, Utrecht en Vreeswijk. Pas in 1629, toen de Spaanse troepen Amersfoort al hadden ingenomen, startte onder Frederik Hendrik de uitvoering van deze Utrechtse Linie. In allerijl wierp men eenvoudige aarden verdedigingswerken op bij Nieuwersluis, Utrecht (De Klop) en Vreeswijk. Door het open zetten van de sluis bij Hinderdam liep het juist drooggemalen Naardermeer weer vol. De aanleg van een liniewal met gracht ten oosten van Utrecht bleef in de beginfase steken. Volgens P.C. Hooft zou de linie langs de Vecht en de Vaart 'met tien duizent man tegens de gansche werelt te verdaedighen' zijn. Door geldgebrek en onwil van de Staten van Utrecht, die hun soevereiniteit in geval van oorlog niet wilden opgeven en die meer zagen in een oostelijke waterlinie in de Gelderse

'De Fransen zijn met snelle marsen opgemarcheerd, 't was een zegetocht; maar voor de Hollandse Waterlinie moesten ze wel halt houden. Met schuiten en boten verder gaan? 't Kon niet. Het water stond maar laag boven de velden... En doorwaden dan? 't Kon niet: ze zouden in de ontelbare sloten en vaarten, die niet te zien waren, verdrinken... Langs de hogere dijken en wegen voorttrekken? 't Kon niet: elke weg, elke dijk was voorzien van sterke schansen, waaruit de kanonnen hen aangrijnsden...'

W.G. van de Hulst en R. Huizinga, *Toen en Nu. Leesboek over de geschiedenis van het vaderland voor de christelijke geschiedenis*, Groningen 1923.

Nieuwe Hollandse Waterlinie

verdediging tegen de vorige oorlog

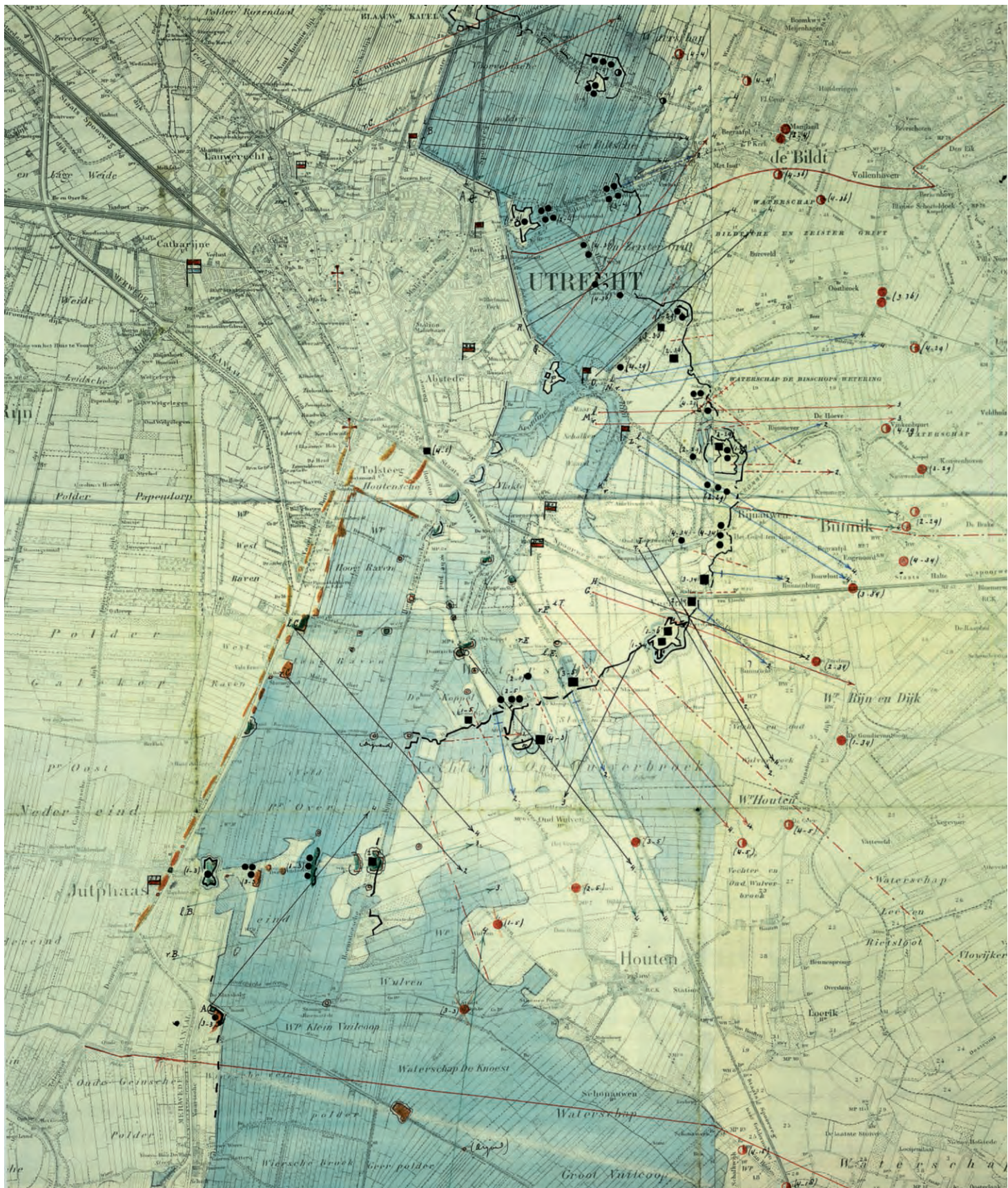
De Nieuwe Hollandse Waterlinie is een 85 kilometer lange noord-zuidlopende waterlinie tussen de Zuiderzee en de Biesbosch. Het Utrechtse deel ervan bevindt zich direct ten oosten van de Vecht en de Vaartsche Rijn met inbegrip van Utrecht.

De waterlinie bestaat uit een hoofdweerstandslijn, verdedigingswerken en inundatiegebieden: open, laaggelegen terreinen die onder water konden worden gezet. De forten verdedigden de accesen, delen die niet onder water gezet kunnen worden, zoals stroomruggen, hooggelegen wegen en spoordijken en waterwegen als rivieren en kanalen.

Vrij zicht en vrij schootsveld werden onder meer gegarandeerd door de Verboden Kringen, denkbeeldige cirkels rond de forten waarbinnen slechts beperkte (houten) bebouwing was toegestaan.

Betonnen groepsschuilplaatsen, gedekte wegen en voorposten vulden de verdediging aan. Voor de inundatie zorgden vele sluisen, stuwen, duikers en kanalen. Ter regulering van het waterpeil verdeelden dwarskaden het inundatiegebied in kommen.

Door camouflage liggen de linies nog steeds verborgen in het landschap. Het gehele complex van sluisen, forten en andere werken dat in 1815 was gepland, werd omstreeks 1885 voltooid. Een ingenieus inundatiesysteem met een uitgewerkt controle- en onderhoudsprotocol was ontwikkeld. In de jaren daarna is er nog voortdurend aan de forten verbouwd, tot aan de mobilisatie van 1939. Camouflage door 'wegplanting' in de omgeving was niet meer voldoende vanwege de dreiging vanuit de lucht. Tijdens de mobilisatie van 1914-1918 werd de weerstandszone sterk verbreed met tussen-

Stellingkaart van de groep Lunetten uit 1918. Tijdens de mobilisatie voor de Eerste Wereldoorlog werd een uitgebreide verdediging in verschillende zones aan de oostzijde van de stad Utrecht aangelegd. De tweede fortenring met loopgravenstelsel op de niet te inunderen gronden is hier goed te zien. Ook voor de oudere eerste fortenring is deze kaart interessant. Tussen de Lunetten en de forten Vossegat, Biltstraat en Blauwkapel zijn met dunne zwarte lijnen de gedekte wegen als veilige verbindingen tussen de forten aangegeven. Hier en daar bestaan kleine stukjes van deze wegen nog, als lage wallen. De pijlen tussen de forten duiden op de schootsrichtingen van de artillerie die tussen de 1ste en de 2de fortenring staat opgesteld. Het acces bij Jutphaas wordt bijzonder zwaar verdedigd.

Beplanting met doornachtige struiken en hakhout (pikettering), was voor de oudere generatie vestingwerken een beproefd obstakel om de vijand af te remmen. Beplanting diende ook om afkalving van de grachtboorden tegen te gaan, als versteviging van de aarden wallen, als brandhout bij belegering en als gebruikshout voor het maken van allerlei versterkingen.

Eind 19de eeuw kwam het accent meer op de camouflage te liggen. Hoogopgaande bomenrijen van iepen, populieren en essen voor de forten en langs de (toegangs)wegen moesten de verdedigingswerken in het landschap laten verdwijnen. Deze 'boommaskers' zijn op uitgebreide schaal aangelegd bij de forten Rijnauwen en Vechten. Opdat troepen zich ongemerkt konden verplaatsen over de 'gedekte' militaire weg werden tussen de bomen struiken geplant. De bomen konden worden omgehakt en zo als wegversperding dienst doen, de zogenaamde 'verhakkingen'. De scherpe omtrekken van het fort zelf werden verdoezeld met wilg en populier. Om te zorgen dat het geschut, met rookontwikkeling, niet tegen een lichte achtergrond afstak, plantte men bij voorkeur iepen om een donker scherm te creëren. Om 'wildgroei' aan beplanting te reguleren en vooral om vrij zicht- en schootsveld te behouden verscheen in 1908 een 'Algemeen stelsel van beplanting voor de permanente verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie'.

Met de komst van vliegtuigen en luchtfotografie werden veel van deze maskeringstechnieken weer achterhaald. Om de contouren van de forten vanuit de lucht te verdoezelen plantte men nieuwe struiken en bomen aan; kroos, waterlelie en gele plomp moesten de fortgrachten onzichtbaar maken.

In 1939-1940 werd voor de honderden kazematten en groepschuilplaatsen klimop overwogen, maar al gauw gaf men de voorkeur aan camouflagenetten en beschildering. Beplanting als camouflage kostte veel geld en was nauwelijks meer interessant. Men was tot de conclusie gekomen dat beplanting op de forten deze werken van veraf juist beter zichtbaar maakten. Veel bomen verdwenen dan ook tijdens de mobilisatieperiode. Luchtfoto's uit die tijd laten kale forten zien.

Midden 19de eeuw verschenen gedrukte topografische kaarten waarop ook de forten waren ingetekend. Deze kaarten waren voor het publiek vrij te koop. Achteraf (!) concludeerden de militaire autoriteiten dat ze voor vijandelijke legers nuttige informatie konden bevatten. Daarna verdwenen de forten dan ook letterlijk van de kaart. Op de plaats van het fort werd een gefantaseerd slotenpatroon ingetekend. Het wegwerken van de forten lukte maar gedeeltelijk, omdat vooral de oudere forten vaak het wegenverloop ter plekke hadden bepaald en de ligging daardoor vaak toch te herleiden was.

Waterlinie wordt werelderfgoed

Na de opheffing van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in 1951 en intrekking van de Kringenwet in 1963 kwam deze linie onder druk te staan. De lang tegengehouden oostelijke uitbreiding van Utrecht kreeg vrij baan. Het gevolg was een stedelijke explosie, met het Universiteitscentrum De Uithof en de woonwijken Rijnswaad en Lunetten. Het gevolg was ook dat de waterlinie werd overwoerd en gereduceerd tot enkele verweerde objecten. Toenemende belangstelling voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie als uniek verdedigingsfenomeen leidde in 1993 tot het VROM-rapport *Waterlijn*. In 1999 volgde de werkelijke omslag met de aanwijzing als Nationaal Landschap. In 2004 kwam het *Panorama Krayenhoff* gereed, een breed gedragen gebiedsvisie voor de uitvoering van het Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie. Sindsdien zijn miljoenen geïnvesteerd in bescherming, behoud en herstel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een volgende stap is internationale erkenning door plaatsing op de werelderfgoedlijst. De voordracht van de Nieuwe Hollandse Waterlinie wordt in 2018 verwacht en voor de UNESCO gepresenteerd als uitbreiding van de Stelling van Amsterdam, die sinds 1996 op de werelderfgoedlijst staat. Honorering van deze *extension* (Nieuwe Hollandse Waterlinie) en *renomination* (Stelling van Amsterdam) betekent erkenning van deze unieke Nederlandse vorm van verdediging door inundatie. Daarbij gaat het om het steeds verder geperfectioneerde watermanagementsysteem, om de ontwikkeling van de militaire werken en om het militaire cultuurlandschap met zijn verboden kringen en open schootsvelden.

Links • Tegelijk met Honswijk werd, aan de overzijde van de Lek, het torenfort Everdingen gebouwd, op de splitsing van de Lekdijk en de Diefdijk rechts. Op deze foto van omstreeks 1930 is de infanteriestelling met loopgraven uit 1914-1918 aan de oostzijde van het fort nog goed zichtbaar.

Rechts • Fort Everdingen in zuidelijke richting met de Diefdijk op de achtergrond. Als camouflage werden de wallen met bomen beplant.

Stelling van Amsterdam

nationaal reduit rond de hoofdstad

De Stelling van Amsterdam is een verdedigingsring rond Amsterdam, waarvan alleen het zuidelijke deel in de provincie Utrecht ligt. De Stelling ligt op ongeveer vijftien kilometer afstand van Amsterdam en sluit bij Fort Hinderdam aan op de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De kringstelling maakte deel uit van de Vesting Holland en was als laatste verdedigingszone, als 'Nationaal Reduit', aangelegd, om Amsterdam als economisch hart van Nederland te beschermen tegen aanvallen uit het oosten. De verdediging is gebaseerd op het onder water zetten van grote gebieden om de vijand tegen te houden. Bij de aanleg van de linie is gebruik gemaakt van de oudere ontginningen en de bodemgesteldheid. De Stelling

'Voorts moet er met kracht voor gewaakt worden, dat geen personen uit het voorterrein zich òf bij het stellen der onderwaterzettingen òf bij de nadering des vijands met hun have en goed binnen de Stelling trachten te redden. Gezien de groote belangen, welke op het spel staan, ware het een ziekelijke philanthropie al deze lieden toe te laten, die den verdediger slechts tot last strekken. Is de Regeering genegen zich hun lot aan te trekken, dan kan zij dit evengoed, indien zij buiten de Stelling worden ondergebracht.'

Uit: W.E. van Dam, *De Stelling van Amsterdam*, Utrecht 1910, p. 107

Gaandeweg werden ze afgestoten. In 2002 was in het Utrechtse alleen nog Fort aan de Winkel eigendom van Defensie (VaFaMil: Vakantie Faciliteiten Militairen). Fort Abcoude is gemeentelijk bezit geworden; Botshol, Waver-Amstel en Nigtevecht worden beheerd door Natuurmonumenten.

Als grootste Europese kringstelling kreeg de Stelling van Amsterdam in de jaren tachtig de volle aandacht van de provincie Noord-Holland. Dit leidde in 1987 tot een beginselverklaring voor het behoud ervan. Vervolgens kwamen de objecten op de rijks- en provinciale monumentenlijsten. Sinds december 1996 staat de gehele Stelling op de Lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO.

Rechtsboven • Schema acces Stelling van Amsterdam van Fort Uithoorn.

Linksboven • Fort Uithoorn dateert uit 1911 en is één van de forten in het Zuidfront van de Stelling van Amsterdam. Naast de nu opgeheven spoorweg moest het de ringdijk tussen de Tweede en Derde Bedijking van de droogmakerijen verdedigen, hier links van het fort.

Linksmidden • Botshol is het enige fort van de Stelling van Amsterdam dat een verdedigbaar aardwerk met geschutsopstellingen heeft (1885). Het gebied is sinds 1942 beschermd natuurgebied.

Linksonder • Batterij aan het Gein, één van de 45 Posten van Krayenhoff die tussen 1805 en 1810 werden aangelegd ter verdediging van Amsterdam.

Rechterpagina • Vliegbasis Soesterberg, met op de voorgrond opstelplaatsen voor de straaljagers. Het witte kruis op de ruim drie kilometer lange landingsbaan geeft aan dat hier niet meer geland mag worden. De hangars op de achtergrond rechts hebben inmiddels plaats gemaakt voor het Nationaal Militair Museum. Luchtfoto april 2009.

Kampementen op de Heuvelrug

oefenen en uitvinden

'Even later lag het vliegveld als een enorme inbreuk op de natuur voor mij. Terwijl ik het pad volgde, vlak langs de omrastering waar op regelmatige afstanden palen met lampen boven uitstaken, kreeg ik een voortreffelijk overzicht van iets dat om beurten aan een monsterachtig voetbalveld, een meteorologisch instituut en een proefstation voor landbouwwerktuigen van aanzienlijke afmetingen herinnerde. Over de

grotendeels gerooide heide reden tractoren. Vliegtuigen stonden er met draaiende propellers gereed, als evenzovele dorsmachines der lucht, terwijl andere bezig waren te dalen en even later huppelend neerkwamen en zand deden opstuiven. Meer machines stonden bij de houten hangars gereed. Boven ruime loodsen met glazen daken verhieven zich radiomasten.'
Uit: Simon Vestdijk, Het vliegfeest, in: Verzamelde verhalen, 1974

Kasteel Sterkenburg aan de Langbroekerwetering met de contouren van de oude zichtlaan. Luchtfoto mei 2001.

Kastelen en buitenplaatsen

Utrecht is een van provincies van ons land met de meeste kastelen en buitenplaatsen. Dat is niet verwonderlijk als we bedenken dat het middeleeuwse Sticht voortdurend bakkeleide met de Hollandse graven en de Gelderse hertogen en dat in de 17de eeuw de Vecht en de Heuvelrug aantrekkelijk werden als zomerverblijf voor koningen en rijke kooplieden.

Voor de bespreking van de kastelen is dankbaar gebruik gemaakt van het standaardwerk *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* uit 1995. In 2010 is op verzoek van de provincie een aanvullend onderzoek verricht door de Nederlandse Kastelen Stichting naar de toestand en status van de verdwenen kastelen. Dit resulteerde in een analyse van 113 kasteelplaatsen in de provincie Utrecht. De uitkomsten hiervan zijn in het gedeelte over kastelen en kasteelplaatsen gebruikt.

Tien jaar geleden nam het Erfgoedhuis Utrecht het initiatief tot een standaardwerk over de Utrechtse buitenplaatsen. Verder dan een brochure kwam het helaas niet, maar misschien was het onderwerp ook wel te complex, door het aantal buitenplaatsen en door de vele mogelijke invalshoeken.

Door recent onderzoek hebben we nu een zo goed als compleet beeld van de bestaande en de verdwenen buitenplaatsen. Ooit waren er meer dan 460 buitenplaatsen in de provincie, waarvan er nu een kleine 300 over zijn. Landschap Erfgoed Utrecht, opvolger van het Erfgoedhuis, heeft een website gemaakt (www.utrechtsebuitenplaatsen.nl) met de locaties van de bestaande buitenplaatsen en inhoudelijke en toeristische informatie.

Hierbij is gebruikgemaakt van de provinciale databank (www.provincie-utrecht.nl/chat), waarop ook de locaties van de verdwenen buitenplaatsen, van de kastelen en van kasteelplaatsen zijn aangegeven.

Het Jaar van de Buitenplaats 2012 heeft duidelijk gemaakt dat er veel belangstelling is voor de buitenplaatsen.

Kastelen en kasteelplaatsen

Wat is een kasteel?

Kastelen spreken tot de verbeelding, vroeger, nu en ongetwijfeld ook in de toekomst. Hoge dikke muren met kantelen, op de vier hoeken een ronde toren met puntdak, omgeven door een gracht en toegankelijk via een ophaalbrug. Dat is het stereotype beeld van een kasteel.

Maar de werkelijkheid is anders en genuanceerder. De term 'kasteel' verwijst naar het Latijnse woord *castellum* of *castrum*, een Romeinse legerplaats, fort of vesting. In het 13de-eeuwse Frankrijk vinden we het woord *castel* of *chastel* (= *château*) voor een burcht of kleine stad. Bij ons komt het woord 'kasteel' veel later in zwang wanneer huizen worden geassocieerd met een geromantiseerde middeleeuwse riddertijd. In de bouwtijd van de 'kastelen', ongeveer tussen 1000 en 1600, sprak men over een 'huus', 'borg', versterkt huis, ridderhofstad of begraven hofstede. Het is niet altijd duidelijk of we dan te maken hebben met een echt kasteel of een met een omgrachting versterkte boerderij. Over de typisch Utrechtse term ridderhofstad komen we hierna te spreken.

Een kasteel betreft een woonhuis van een adellijke familie, dat verdedigd kan worden of dat er in ieder geval door een bepaald uiterlijk verdedigbaar uitziet. De onbeschermd ligging van het kasteel op het platteland noodzaakt een mate van verdedigbaarheid. Het kasteel heeft ook een economische functie als binnen de omgrachting een boerderij gelegen is. Een derde belangrijke functie van een kasteel is die van lokaal bestuurscentrum. Het kasteel was een statussymbool voor macht en gezag. Als familiebasis moest het kasteel een duurzaam bouwwerk zijn, dat stond voor de continuïteit van het bestuur of de (maatschappelijke) positie van de heer.

Afbraak, herbouw en nieuwbouw

Veel kastelen gingen al in de middeleeuwen te gronde door oorlog en belegering. Midden 14de eeuw stakte bovendien de bouw van nieuwe kastelen. Zo sloot Bunschoten in 1300 een verdrag met Amersfoort dat de bouw van nieuwe kastelen verbood. In Eemland vinden we dan ook geen enkel kasteel, op de bisschoppelijke burcht Ter Eem na. Datzelfde gebeurde ook in 1352 toen de stad Utrecht en de bisschop elkaar beloofden, dat ze de bouw van een versterkt huis in Het Sticht niet zouden dulden. Daarop werden de muren van de kastelen Marckenburg en Schalkwijk in Houten en die van het kasteel Woudenberg neergehaald. Eendrachtig greep men in tegen een roofridder als Jan van Rijnestein door zijn kasteel in Jutphaas in 1396 te verwoesten.

De meeste kastelen in Het Sticht zijn in de 15de en 16de eeuw uitgebouwd met extra woonvertrekken, maar na 1600 komt aan het kastelentijdperk een einde. De bedompte, oncomfortabele kastelen, binnen hun keurslijf van omgrachtingen, zijn niet meer in trek. Veel kastelen zijn in de 17de en 18de eeuw afgebroken of grondig omgebouwd tot buitenplaatsen. Dieptepunt was het rampjaar 1672. Wie geen brandschatting aan de Franse troepen betaalde had pech en zag zijn kasteel in de vlammen opgaan. Dit lot trof onder meer Amerongen, waar te lang werd gewacht met het betalen van de geëiste drieduizend gulden.

Het grote slopen zette zich begin 19de eeuw voort. Gebrek aan geld voor het herstel en onderhoud van de vervallen kastelen was het voornaamste motief in het verarmde Koninkrijk. Veel kastelen, maar ook talloze buitenplaatsen, werden afgebroken en de onderdelen werden als bouw materiaal verkocht.

De middeleeuwse woontorens aan de Langbroekerwetering vormden een uitzondering. Tussen 1830 en 1860 kregen de oude

Kasteel Loenersloot met de midden 13de-eeuwse ronde toren, voor de restauratie van 2012.

Walburgen

Tot de oudste typen behoort de walburg, waarvan de militair-defensieve functie voorop staat. De walburg heeft een twee tot vier meter hoge aarden wal, versterkt met een palissade en een gracht, waarbinnen mens en dier in tijden van gevaar bescherming zoeken. Het binnenterrein heeft een doorsnede van honderd tot driehonderd meter. We kennen in de provincie slechts één voorbeeld, de walburg op de Heimenberg bij Rhenen. Deze dateert uit de tweede helft van de 7de eeuw en ligt op een stuwwalplateau, dat in de loop der eeuwen door de Nederrijn flink is ondergraven en aangesneden. Het is dus goed mogelijk dat de huidige halve walring, die nu een terrein van 224 bij 115 meter omsluit, het resultaat is van erosie en oorspronkelijk het hele terrein omsloot.

Mottes

Ook van dit type kasteel hebben we maar één voorbeeld, de motte van het kasteel Lockhorst bij Leusden. Een motte is een kunstmatige heuvel die gewoonlijk door een droge of natte gracht omgeven wordt. Op de afgeplatte top staat een verdedigbare woontoren, aanvankelijk van hout, maar na voldoende inklinking van de heuvel daarna in steen herbouwd. Soms wordt ook wel eerst de stenen

't Huys tot Sterkenborg door C. Specht in 1700.

Prekadastrale kaart van Juthaas uit 1626 met de kastelen Wijnesteijn, Plettenborch en Rijnesteijn aan de Nedereindseweg.

Fragment prekadastrale kaart van Zuylestein en Waayenstein uit 1633. De ridderhofsteden en de overige hofsteden liggen aan de natte zuidkant van de benedenweg. De bovenweg loopt op de hogere Heuvelrugflank onbebouwd evenwijdig eraan.

broekerwetering Sandenburg omdat het precies gebouwd is op een dekzanduitloper van de Heuvelrug. Hardenbroek verwijst naar de stevige ondergrond langs de Kromme Rijn. Als reliëfnaam noemen we Lichtenberg bij Woudenberg of Moersbergen bij Doorn. Veel waternamen beginnen met 'Rijn', opvallend genoeg allemaal rond Jutphaas aan de Vaartsche Rijn. Ook langs de Kromme Rijn treffen we kastelen met waternamen als zoals Rhijnauwen en Rhijnestein bij Cothen. De middelen, materialen en mogelijkheden waren beperkt, ruimte was er nog volop, dat wil zeggen op de stevige oeverwallen van de rivieren.

Langs de rivieren

Vooraf bij de oudste en grotere kastelen was een strategische ligging een bepalende vestigingsfactor. Destijds waren rivieren de belangrijkste transport- en passagemogelijkheden. De *places to be* waren de grenzen en de weg- en waterkruisingen. In de Hollands-Utrechtse veengebieden gaat het om de oeverwallen van de Oude Rijn (Woerden), de Kromme Rijn, de Lek (oversteek Vreeswijk-Vianen), de Vecht (Vreeland), de Aa, de Angstel (Loenersloot, Abcoude), de Hollandsche IJssel (IJsselstein, Montfoort) en de Eem. Op de oost-oever van deze laatste rivier heeft het Utrechtse bestuur Ter Eem

Historische buitenplaatsen

*'Zy zingt: hoe 't Stichts gewest, van Vrankrijks juk ontslagen,
In luister toenam na 't verloop der oorlogsplaagen:
Hoe weide en beemde op nieuw herleefden, en het woudt
Weer quam te voorschyn met paleizen trots gebouwt:
Hoe HEEMSTEDE uitmunt in plantagiën en hoven,
En 't schoonste landtjuweel van Utrecht gaat te boven:
Hoe 't aadlyk veldthuis, door VELDTHUIZENs vlyt zoo zeer
Verheerlykt, al zyn roem verplicht blijft aan dien Heer.*

*Een lange en diepe laan, met ypen, beuken, linden,
Met elst, en es bepoot, versiert aan elken kant
Met starrebossen, naar de maat en eisch geplant,
Lacht ons van verre toe, en noodt ons aan te treden.'*

Uit: Lucas Rotgans, *Poëzy, van verscheide mengelstoffen*, Leeuwarden 1715, p. 265-278. Geschreven na 1691.

Het gehele hofdicht over de buitenplaats Heemstede telt 380 regels. Hierin worden de tuinen uitgebreid beschreven, maar aan het interieur van het huis zijn slechts enkele regels gewijd. De buitenplaats dateert van 1645. Diederick van Velthuysen was eigenaar van Heemstede 1680-1716. Heemstede behoorde met Het Loo, De Voorst en Zeist tot de vier grote 17de-eeuwse Nederlandse buitenplaatsen in formele stijl met een geconcentreerd assenstelsel. Het huis was intern verfraaid met schilderijen van Daniël Marot. De tuin was een stijlzuiver voorbeeld van formele tuinaanleg naar Frans voorbeeld. In 1987 is het huis afgebrand, maar in 1999 weer opgebouwd.

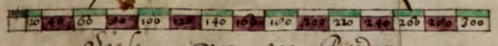
Den Amerongenſche Berg.

Den 27

Emmickhuysen Eng.

Emmickhuysen

Scale van 300. Rooden.

Deelgebieden

Diversiteit aan cultuurlandschappen is kenmerkend voor de provincie Utrecht. Die diversiteit is vooral ontstaan door de grote verschillen in bodemgesteldheid en reliëf. Ingrepen in het landschap zijn door de eeuwen heen steeds geënt op de natuurlijke ondergrond. Bewoning concentreerde zich op de stevige grond van de stroomruggen; wegen maakten gebruik van de sneuwsmelwaterdalen op de Heuvelrug.

Door de structuurloosheid van de uitgestrekte veenmoerassen werd juist de rechtlijnigheid van de ontginningen kenmerkend. Voortdurend is gesleuteld aan deze landschappen, waarbij locatie, en in mindere mate ook de vorm van de ruimtelijke ingrepen, afhankelijk bleef van de bodem. Tot een eeuw geleden, toen door technische vooruitgang grootschalige transportassen en verstedelijking over en onafhankelijk van het landschap uitgerold konden worden.

Het accent bij de beschrijving ligt op de waarneembare, materiële aspecten van het cultuurlandschap. De immateriële kant, die van de mentale ordening van het landschap en de belevingswijze van het landschap door de tijd, komt zijdelings aan bod, als onderliggende verklaring voor de continuïteit van fysieke fenomenen.

Links • In opdracht van het kapittel van St. Pieter heeft de landmeter J. van Diepenem in 1643 het veengebied tussen de Groepersloot en de Heuvelrug opgemeten en uitgetekend. Links de Slaperdijk, met de schans bij herberg De Roode Haan als grens; rechts van de windroos is met een stippellijn de grens tussen Amerongen en Zuylestein aangegeven, die op de Haarweg eindigt. Goed is te zien dat de vervening in smalle kavels dood loopt op de stuwwal. Hier op de flank liggen de oudere bouwlanden, de enges. De Dwarsweg is een bebouwingslint van kleine vervenerswoningen of boerderijtjes. Langs 'De Wegh nae Amerongen' staan twee boerderijen. Hoeve Nieuw Amerongen staat er nog steeds, zij het in een andere gedaante.

Utrechtse Heuvelrug

1

dwaalspoor onder de groene deken

'Ik beklom een langzaam rijzende heuvel en zette mij daar neder, onder een eikenstruik, die daar bij toeval gepland scheen. Hier zag ik de schoonste gezichten, die ge u verbeelden kunt; voor mij lagen vette, vruchtbare bouw- en weilanden; hier zachtrijzende heuvels met verschillend koorn bezaaid. [...] Daar achter vertoonden zich, op eenen verren afstand wijduitgestrekte bosschen, een meenigte torens, die slechts een vale streep aan den horizont schenen. Aan de eene zijde lag een keten van blauwe heuvels, waarop hier en daar varens en eikestruiken, door de winden met een schoone ongelijkheid gezaaid, uit de bruine heide oprezen. Daar graasden veel kudden schapen [...] Aan de andere zijde waren bezaaide en bewoonde vlakten...'

Elizabeth Maria Post, *Het Land*, 1787.

Kromme Rijn en Langbroek

2

land van overgangen

'Vruchtbare velden, groene weiden, met vee bezaaid, golvende korenakkers, donkere bosschen, tuinen, hofsteden, boomgaarden, lanen, heiden en heuvels in de verte, de blinkende wateren van de Wetering en de Kromme Rijn [...] een rijk gestoffeerd panorama ligt daar voor ons.'

J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland*, 1888.

De stad Utrecht naar het noorden. De Oudegracht werd als centrale handelsas kort na 1122 gegraven en kreeg met de Vaartsche Rijn vanaf Tolsteeg in 1148 een nieuwe vaarverbinding. Op de achtergrond de flatwijk Overvecht.

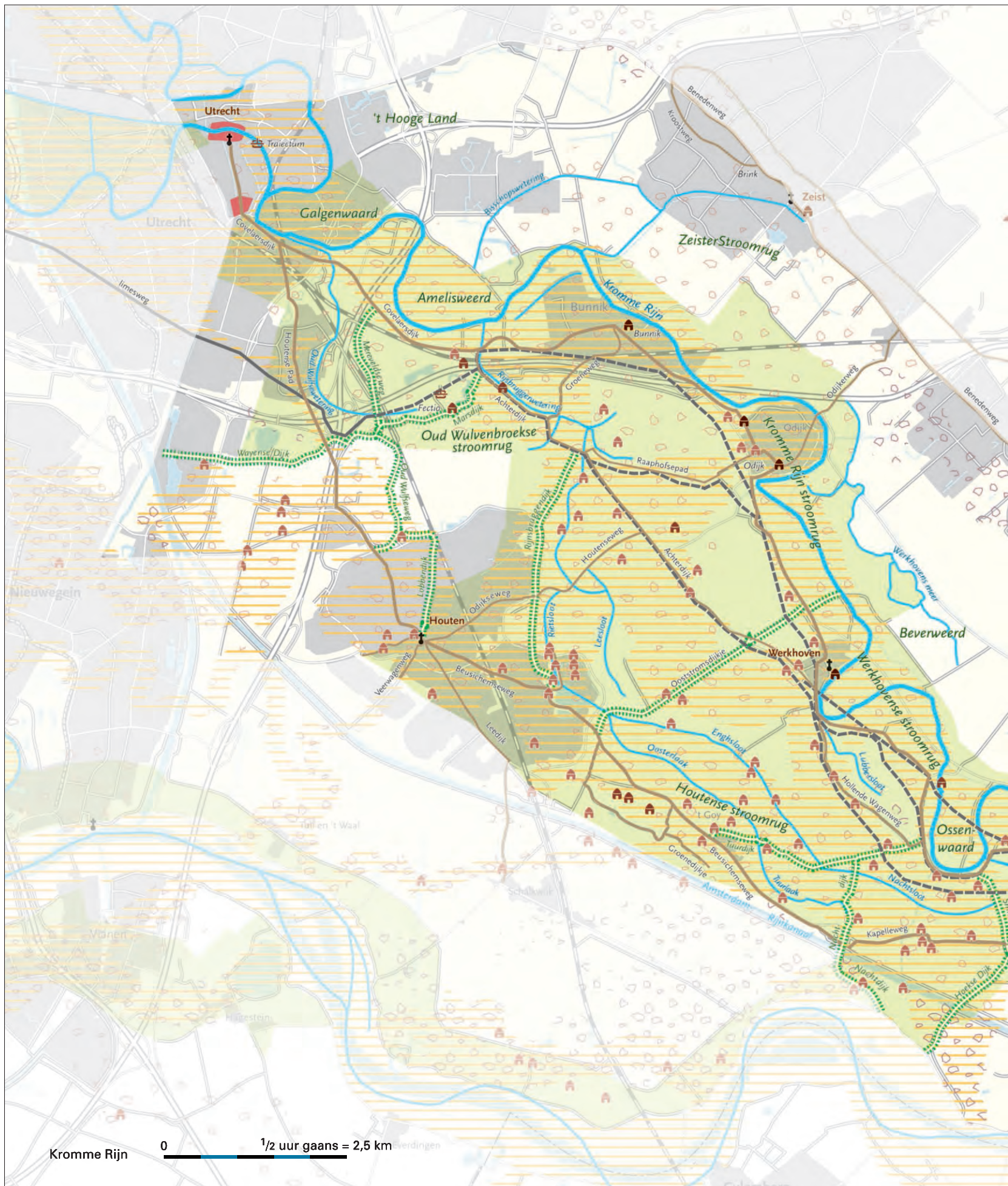
Plattegrond van Utrecht door C. Specht in 1695. De eerste uitbreidingen buiten de ommuring zijn Wittevrouwen met de statige Maliebaan als kolfbaan voor de Universiteit (1637), de Bemuurde Weerd als voorstad (1300) en het 'Lijn pads Gerecht' met de 'Kruijs Vaart' (Croeselaan) als onderdeel van het Plan Moreelse (1664).

deze 'Zeister Rijn'. Een andere restgeul, de Oud-Wulfse Wetering tussen de Wayense Dijk en de Koningsweg, is nog enigszins te volgen in het landschap. In de 8ste eeuw was de Kromme Rijn nog een belangrijke rivier die toen vlak langs de Hoogstraat in Wijk bij Duurstede stroomde. Hier, aan de brede oevers, lag het vroegere Dorestad. Al in de 10de eeuw kreeg deze belangrijke transportader naar de Oostzeeelanden via Utrecht te maken met toenemende verzanding als gevolg van het dominant worden van de Lek. De in noordoostelijke richting opschuivende Kromme Rijn kreeg na de afdamming in 1122 haar huidige loop. Tussen de 8ste en de 11de eeuw ontstonden aan de zuidzijde van de Kromme Rijn, veelal in de binnenbochten, kleine gestrekte brinkdorpen: Bunnik, Odijk, Werkhoven en Cothen. Alleen Werkhoven bezit nog een romaanse kerk uit deze beginperiode. Na de ontginning van het gebied werd

bij Werkhoven omstreeks 1437 een eerste meander afgesneden, de Werkhovense Rijn-Kattenveldsche Meer.

Traiectum

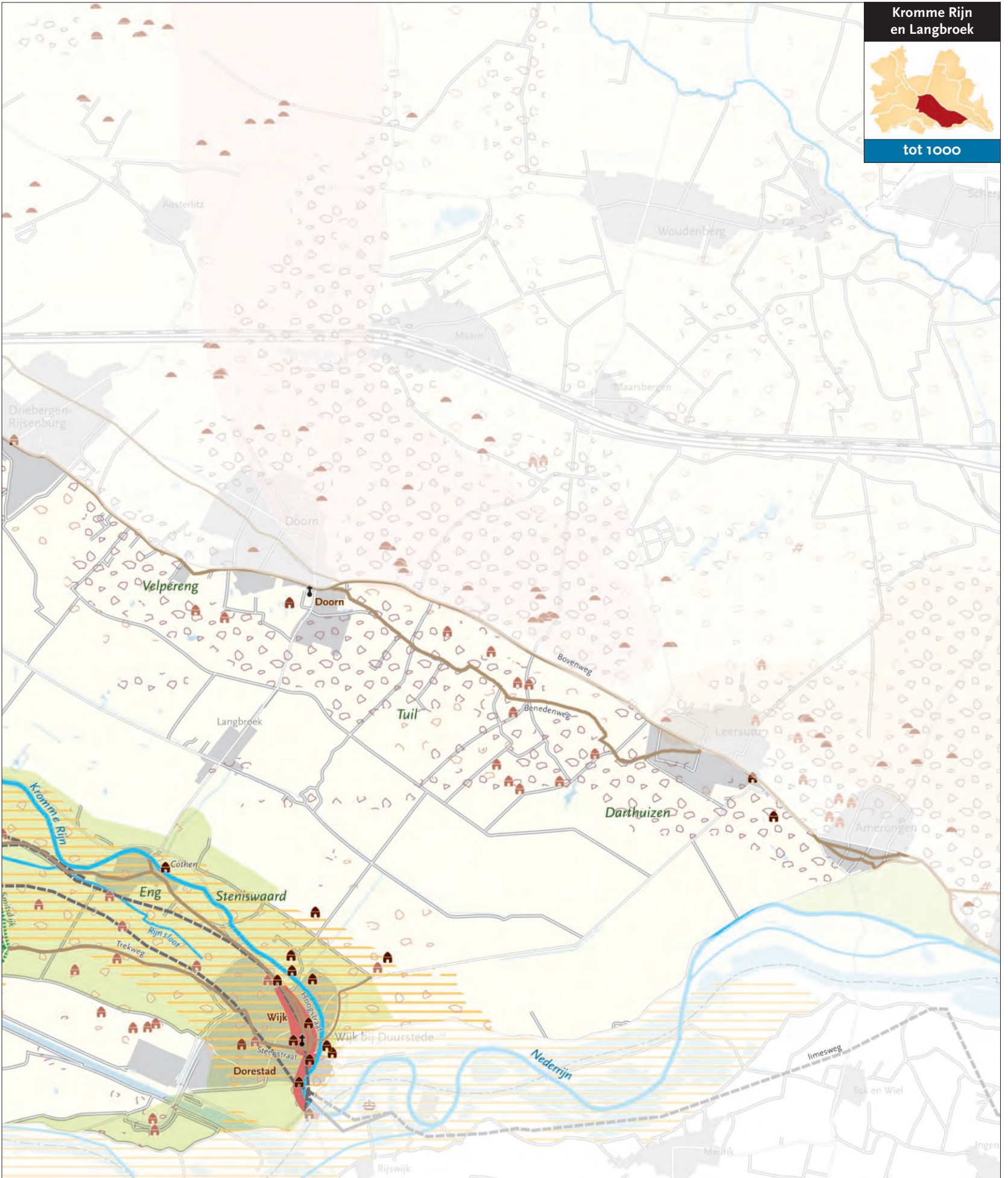
De bisschopsstad Utrecht vindt zijn oorsprong in het Romeinse *castellum Traiectum* (= oversteekplaats), dat rond 47 n. Chr. werd gebouwd op de linkeroever van de vroegere Rijn. Deze liep tussen de huidige Tolsteegsingel en Abstederdijk, waar deze zich splitste in een oostelijk om de stad lopende binnenbocht (Rijnloop) en een buitenbocht, de Minstroom als restant van de oude Vecht. Omstreeks 210 werd het *castellum* vergroot tot een omvang van 152 bij 124 meter en kreeg het een tufstenen ommuring. De hoofdas van het fort, de *via principalis*, liep net iets te zuiden van de Zadelstraat, de oudste bestrate weg in de latere middeleeuwse stad.

Kromme Rijn en Langbroek

tot 1000

Oude Rijn

3

een dynamisch oud land

'Het jaagpad lang verwacht, ondanks afgunst nu volbracht, ondanks boeren domme kracht, siert aan de Rijn drie steden. 't Is wonderlijk bedacht, gelukkig uitgemaakt, niet door octrooi of macht, maar ijver, geld en reden.'

Gedenkpenning aanleg jaagpad Utrecht-Woerden-Leiden, 1666.

De Vecht

4

een streek van handel en vertier

*'O Vecht! gy geeft myn Zangnimf stof, Nu gy haar oog vergunt t'aanschouwen
Uw Hoven, Boomgaardts, en Landtsdouwten, Om ruim te weiden in uw' lof.
Zy streeft langs uwe waterboorden, Verzelt met menig lustpaleis,
Waar in de Bouwkunst leeft naar eisch: O Pronkjuweel van Neerlandts oorden!'*

Lucas Rotgans, *Poezy van verscheidene mengelstoffen*, 1735.

Nederrijn en Lek

5

stromen door de tijd

'Niets Hollandser sinds de zeventiende eeuw dan de boottocht over de wijde, winderige rivier onder de hemel van bolle wolken, de reis van niet meer hier naar nog daar, van de kade die men nog ziet naar de kade die men al ziet, de eerste steeds kleiner wordend, zich verstrakkend, zich samenballend, zich symboliserend in twee, drie torens, de ander van een geheel uiteenvallend in de details van huizen, mensen en bomen.'

Alfred Kossmann, *Het veer van Ceuta*, 1965.

6

Lopikerwaard, Schalkwijk en Vianen

middeleeuwse lijnen als maat

'Het leven in deze besloten eenzaamheid is van ijsig-kalme maatgang. De boeren en daggelders, die daar wonen onder de wijde koepel, zien aan de randen van hun weelderig land de silhouetten van Oudewater, Haastrecht, Stolwijk en Schoonhoven. Maar zij hebben geen deel aan het leven in deze saamklontering van mensen. Hun natuur is gegroeid naar het leven achter af, zij zijn schuw geworden van het vertier.'

Herman de Man, *Heilig Pietje de Booy*, 1940.

Tastbare Tijd 2.0, *Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht* is geheel vernieuwd en uitgebreid. Deze opvolger van de uitgave uit 2005 bevat nog meer historische kaarten en snijdt nieuwe thema's aan, geïllustreerd met vele nieuwe kaarten. Het verhaal over de ruimtelijke ontwikkeling van de provincie Utrecht is hierdoor nog completer.

Auteur Roland Blijdenstijn, werkzaam bij de provincie Utrecht, verhaalt in het eerste hoofdstuk hoe de provincie Utrecht, gegrond op het bisschoppelijk Sticht, in een voortdurende strijd met Holland en Gelre zijn huidige grenzen heeft gekregen. Hij beschrijft de historische en huidige rol van de waterschappen, hoe gemeenten zijn ontstaan en hoe het landschap de ontwikkeling van historische steden en dorpen heeft beïnvloed. In hoofdstuk twee onderzoekt hij de rol van de provincie Utrecht als knooppunt van de Nederlandse infrastructuur; aan bod komen land- en waterwegen, spoor- en tramlijnen en nutsvoorzieningen als waterleiding en elektriciteit. Het derde nieuwe hoofdstuk betreft historische kastelen en buitenplaatsen, van de torens aan de Langbroekerwetering via de buitens aan de Vecht naar de Stichtse Lustwarande. Het hoofdstuk Militair erfgoed is uitgebreid en loopt nu van de Romeinse Limes tot aan het eind 2014 geopende Park Vliegbasis Soesterberg.

Deel twee van de atlas beschrijft de cultuurhistorische ontwikkelingen per deelgebied – Utrechtse Heuvelrug, Kromme Rijn en Langbroek, Oude Rijn, De Vecht, Nederrijn en Lek, Lopikerwaard, Schalkwijk en Vianen, De Venen, Vechtplassen, Eemland en Gelderse Vallei. Dit gebeurt aan de hand van *up to date* tijdlaagkaarten, die de ontwikkeling stapsgewijs tonen, en vele spectaculaire luchtfoto's.

Roland Blijdenstijn zet in *Tastbare Tijd 2.0* het 'historisch hart' van ons land letterlijk en figuurlijk op de kaart; het resultaat is een boek dat bewoners en bezoekers van de provincie Utrecht buitengewoon zal boeien.

De toevoeging 2.0 in de titel verwijst naar het feit dat alle informatie die op de nieuwe kaarten in het boek staat nu ook te raadplegen is op onze website www.provincie-utrecht.nl/chat

Tastbare Tijd 2.0, *Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht* is een publicatie van de provincie Utrecht uitgegeven door Stokerkade *cultuurhistorische uitgeverij*

Vierde geheel herziene en uitgebreide druk.

